

САТАНІВ: АРХІТЕКТУРА І НЕ ТІЛЬКИ

Костянтин Буркут
канд. філол. наук,
вчений секретар
Відділення літератури,
мови та мистецтвознавства
НАН України,
м. Київ

Сатанів, заснування якого історики переважно датують XIV століттям, є одним із туристичних магнітів Поділля. Тут збереглися цікаві пам'ятки минувшини, пов'язані з історією та культурою різних народів. Для допомоги мандрівникам в Сатанові відкрили сучасний візит-центр. Мені, щоправда, не поталанило до нього потрапити: суботнім ранком він був зачинений. Можливо, ви будете більш везучими, мої шановні читачі. Якщо ж і вам не пощастить його відвідати – пропоную вашій увазі цей нарис, в якому спробую ознайомити з основними місцевими цікавинками, намагаючись не загромаджувати текст датами і подіями, які (знаю!) не поживляють читацької уваги.

Автор статті про Сатанів, вміщеної в «Енциклопедію історії України», **Олександр Андросчук** висловлює припущення, що назва цього населеного пункту Хмельницької області походить від молдовського «*sat*» – «*велике село*». Звісно, існує ще ціла купа гіпотез щодо походження топоніма, які відрізняються ступенем достовірності. Донедавна Сатанів був селищем міського типу, влітку 2023-го Верховна Рада прийняла закон про порядок вирішення окремих питань адміністративно-територіального устрою України, згідно з ним населені пункти, в яких проживає менше 5 тисяч осіб, перетворюються на села. В Сатанові зараз мешкає близько двох із половиною тисяч, отож він знову став великим селом і відповідає своїй назві, про походження якої пересічні люди не здогадуються, пов'язуючи її з нечистою силою.

Вид на Сатанів із єврейського цвинтаря

Синагога

Однак я захопився етимологічними роздумами, час переходити до місцевої архітектури. Статус пам'ятки національного значення має замок, точніше те, що від нього залишилося: дві вежі, з'єднані муром; одна кругла – найстаріша, вона стоїть окремо, і нижній ярус ще однієї, знайти яку не так уже і просто. Точних відомостей про час заснування твердині немає. Науковці припускають, що її звели у XV ст. Вона неодноразово потерпала від нападів різних завойовників, отож її мусили видозмінювати і поновлювати. Наприкінці XIX ст. поруч із замковими руїнами зводиться цукроварня. Каміння старих укріплень слугувало матеріалом для її побудови. Це підприємство, яке було найзначнішим у Сатанові, проіснувало трохи більше століття. Деякі зі старих його будівель нині перебувають у непоганому стані, тож поспішайте їх оглянути – вони варті уваги поціновувачів промислової архітектури. А загалом територія успішної не в такому вже й далекому минулому виробничої установи занедбана: кущі і дерева, молоді і не дуже, все впевненіше стають справжніми її господарями...

Чи не найвідомішою пам'яткою Сатанова є синагога. Її побудували в першій половині XVI ст. Вона мала не тільки релігійне, але й оборонне значення: у ті непрості часи храми-фортеці не були чимось надзвичайним. Згадаймо хоча б церкву в Сутківцях на тому ж Поділлі. За кожною з громад містечка закріплювалася своя оборонна ділянка, юдейська громада в разі війни мала опікуватися південно-західним напрямком, за власний кошт утримуючи на стінах синагоги гарматну батарею, яку до того ж треба було забезпечувати відповідною зброєю.

Нині це єдина сатанівська синагога, раніше їх налічувалося близько десятка: єврейська громада містечка становила майже три чверті його населення. В 30-і роки

минулого століття приміщення синагоги перетворили на прикордонний арсенал (по Збручу, на якому розташований Сатанів, тоді проходив кордон між СРСР та Польською Республікою). Під час Другої світової синагога стала місцем особливо витонченої фашистської жорстокості: в ній влаштували в'язницю для євреїв. Після війни будівлю використовували як склад.

Ще в кінці нульових років теперішнього століття єврейська божниця перебувала в дуже жалюгідному стані, на її стінах і даху росли чагарники. У 2010-х синагогу, за ініціативою підприємця-будівельника **Артура Фрідмана**, реставрували. Зараз це однозначно найошатніша і найдоглянутіша сатанівська кам'яниця! На жаль, подивитися на інтер'єри святині мені не вдалося: вона тимчасово зачинена.

Продовжити знайомство з юдейською культурою можна під час огляду пам'ятників єврейського цвинтаря. Йдучи до нього, ви не проминете міську, або, як її ще називають, Кам'янецьку браму, що була закладена у XV ст. Згодом її включили до системи сатанівських укріплень, поєднавши стінами із замком (нині вона стоїть окремо, стіни були розібрані). Буремні події історії містечка відбилися і на долі брами: у XVII ст. вона була сильно пошкоджена яничарами. У 1722 році її відновив тодішній власник Сатанова – польський магнат **Адам-Миколай Сенявський**, про що свідчить гордий напис на ній латинською мовою, який у перекладі історика **Юхима Сіцінського** звучить так: «Адам Миколай з Гранова Сенявський, власник Шклова і Міши, каштелян краківський, найвищий проводир державного війська, для громадської безпеки оцю твердиню відновив року Христового 1722, маючи намір мурами захищати батьківщину, що її стільки разів захищав грудьми. Отож віща думка фундатора подбала побудувати оцю браму,

щоб Отоманській Порті загородити дорогу до Польщі, а щоб користуватися рівною силою проти нападів варварів, лютують татарові протиставив Сатанів, проти чого навіть і ворота адові не здолають, надто коли [цю твердиню] закрито перед ворогами; одному тільки Богові, Королеві й Батьківщині віддаватиме свої ключі. – Року Божого 1724». Скромно, чи не так? Без Ю. Сіцінського цей напис би не зміг прочитати: по-перше, латини не знаю, по-друге, деяких букв бракує... Над цим сповіщенням красується Леліва – герб, що використовували Сенявські, навколо нього – алебарди, ядра, гармати, словом, – атрибути війни.

Фрагмент сатанівського замку

Нині, 300 років по тому, брама перебуває не в найкращому стані: доволі пошарпані її стіни прорізали тріщини, вгорі проросла трава... Це пам'ятка архітектури національного значення, тож держава мала би її берегти. Поки ж колишню твердиню охороняють Горький та Петровський (чи то Калінін – складно розібрати) – саме їхні такі ж облущені бюсти стоять поруч із нею. Кажуть, що в брамі хотіли зробити музей, – мабуть, серед його експонатів мали б бути згадані погруддя, та поки що, судячи з усього, не складається. А ще у своєрідному дворі старовинної споруди стоїть садовий гном, його яскраве забарвлення виразно контрастує з сірими її стінами та темно-срібними бюстами, тож він, очевидно, править за начальника варти.

Неподалік брами, над Збручем, стоїть водяний млин XIX ст. Не знаю як зараз, але донедавна він працював. Тричі на тиждень – в понеділок, в середу та суботу – селяни могли привезти сюди зерно, щоб його перемололи на борошно. Млин досить фотогенічний, тож, якщо маєте час, можете спробувати відвідати його.

Продовжуємо рухатися в напрямку кіркута, чи єврейського цвинтаря; шляхом, що веде від брами нагору, треба пройти (проїхати) з пів кілометра, він буде на тій же стороні дороги, що й брама. Єврейські кладовища розташовуються на пагорбах – такий звичай. Із цвинтарного пагорка відкривається захоплюючий вид на Сатанів. Хоча б заради нього сюди варто завітати.

Ви також будете вражені різьбою на камені, – деякі тутешні надгробки, або, як їх ще називають *мацеви*, найстаріші з яких датуються XVI ст., мають неабияку мистецьку цінність. Зображення на них глибоко символічні: п'ятисвічник, наприклад, позначає жіноче благочестя; поєдинок лева з єдинорогом – очікування приходу Машіаха (Месії); глек представлений на могилах левітів, позаяк їхнім обов'язком було омовіння рук священнослужителям; відповідно руки з розведеними пальцями вказують на те, що під мацевою лежить священник (коен). Втім, у

Водяний млин

ході нещодавньої скандальної псевдореставрації деякі надгробки були перенесені з первісних місць, і вже невідомо, хто під ними спочиває. Детальніше про особливості цього квазівідновлення можна прочитати в публікації **Дмитра Полюховича** «Єврейський некрополь Сатанова – наруга над історією та мертвими», розміщеній на сайті «Україна Інкогніта».

Повертаємося на ту ж дорогу, якою діставалися до цвинтаря. Вона веде до Сатанівської Слобідки – колишнього села, що зараз є частиною Сатанова. Тут розташований Свято-Троїцький монастир, від траси до нього йде вулиця Монастирська. На шляху до обителі, яка вже на початку XVII ст. існувала, минаємо доволі дорогий спа-готель із претензійною назвою «Сонячний Прованс». Сатанів славиться як бальнеологічний курорт, огляд місцевих архітектурних цікавинок часто входить до програми неспішних прогулянок відпочивальників. Монастир не є винятком, тут сама атмосфера ніби сприяє неквапливому спогляданню. Обитель була і греко-католицькою, і православною, і чоловічою, і жіночою. У кінці 20-х років минулого століття радянська влада закрила її, богослужіння тут відновилися в 1942-му, на початку 60-х монастир був одним із небагатьох, що продовжували функціонувати в Україні. Проте незабаром його діяльність знову припинили. В колишній обителі влаштували склад міндобрив, в приміщенні церкви заганяли скот, якийсь час на території монастиря була каменоломня, каміння його споруд йшло на побудову колгоспних корівників. Понівечену святиню вірянам повернули в 1989-му.

Слід сказати, що і в попередні століття події, що відбувалися на території монастиря, не завжди були благосними. Чого варті, наприклад, перекази про замуrowаних живцем учасників селянського повстання початку XVIII ст. чи історія ієромонаха-втікача **Филимона Вітошинського**, якого василіани 10 жовтня 1775 р. ув'язнили в спеціально відведених келії, вхід до якої замуrowали.

Почитавши про всі ці жахіття, якось і про архітектурну цінність монастирських пам'яток призабув. Непоміченим мною залишився, зокрема, якимось дивом збережений со-

нячний годинник на церкві. Його, до речі, також василіани встановлювали. Тож не повторюйте мою помилку – роздивіться його гарненько. Варті уваги і залишки давніх розписів на дзвіниці.

Із монастиря пропоную повернутися на основну дорогу і спуститися нею до квиткових кас реабілітаційного центру хижаків «Арден». Без візиту до нього ваша програма перебування в Сатанові буде неповною. Пригадайте, чи бачили ви в живій природі ведмеда чи вовка, будучи при цьому максимально забезпеченими? Певен, що більшість з вас скаже «ні». Вгадав? А в «Ардені», розташованому на території парку «Подільські Товтри», ви зможете поспостерігати за хижакими, не ризикуючи стати їхньою їжею: для відвідувачів зроблений довгий (близько 1 км) і високий (5 м) міст-галерея.

Звірям тут привільно (площа центру сягає понад 32 га) і людям цікаво. Хижаків сюди доправляють з усієї України, декількох ведмедів, наприклад, привезли з розбомбленого «Фельдман-екопарку», що на Харківщині, деякі тварини приїхали з Франківщини, Миколаївщини, Чернігівщини, Одещини... Зазвичай це – звірі зі складною долею. Запам'яталася зокрема історія однієї ведмедиці, котру раніше експлуатували в цирку. Вона на початку свого перебування тут довгий час танцювала і ходила по колу, медичною мовою це зветься «стереотипія». Нині тварина потроху одужує.

Вз'ягає, видно, що звірі в «Ардені» доглянуті, їх непогано годують (в чому активно допомагають працівникам відвідувачі, частуючи тутешніх мешканців купленою в касі їжею зі спеціальних стаканів). Окрім того, для ведмедів тут викопали водойми, де вони можуть освіжитися, а також зробили барлоги, їх, щоправда, тварини періодично удосконалюють, підганяючи під свій смак.

Залишається сказати, що центр працює з 10.00 до 17.00 (з понеділка до четверга) і з 10.00 до 18.00 (у п'ятницю та вихідні), вхід сюди із домашніми тваринами заборонено, тож залишайте своїх улюбленців вдома.

Приємних вам вражень від подорожі Сатановим! ■

Ведмедиця в парку Арден